

Наталія Кашеварова,
к.і.н., с.н.с., Інститут історії України НАН України
(Київ, Україна)
nataliya.kashevarova@gmail.com

РАДЯНСЬКА СИСТЕМА ОХОРОНИ ЗДОРОВ'Я ОЧИМА НІМЕЦЬКИХ СПЕЦІАЛІСТІВ ОПЕРАТИВНОГО ШТАБУ РОЗЕНБЕРГА

У статті проаналізовані донесення співробітників Оперативного штабу Розенберга, подружжя лікарів-дослідників Фріца та Леонори Пушке, на предмет їх діяльності в окупованій Україні влітку та восени 1942 р, а саме щодо збирання та опрацювання ними інформації про стан радянської системи охорони здоров'я на прикладі медичних установ Харкова та Дніпра з метою подальшого використання цієї інформації, передусім у профільних науково-дослідних інститутах у Третьому райху. Охарактеризовано їх завдання з обстеження медичних бібліотек, наукових інститутів та лабораторій, лікарень, санітарно-епідеміологічних станцій цих міст, обліку спеціалізованих книжкових зібрань з метою їх збереження і подальшого використання.

Ключові слова: Друга світова війна, окупація, Оперативний штаб Розенберга, радянська система охорони здоров'я, Фріц Пушке, Леонора Пушке.

Багато років по війні проблема щодо переміщених під час Другої світової війни культурних цінностей та їх реституції, як у країнах Європи, так і на теренах колишнього Радянського Союзу, не втрачає своєї актуальності, зважаючи на великі втрати та «білі плями» у долі багатьох предметів мистецтва, бібліотечних та архівних зібрань. Але є одним зі складних і малодосліджених аспектів цієї проблеми є конфіскація нацистськими структурами та їх союзниками і вивезення ними з території України наукових цінностей або навіть їх знищення. Однією з найбільших нацистських організацій, що займалася конфіскаціями та переміщенням культурних цінностей у Європі під час Другої світової війни, був відомий Оперативний штаб райхслайтера Розенберга (нім. Einsatzstab Reichsleiter Rosenberg) (1940–1945). Його було створено при службі одного з вищих керівників Третього райху, майбутнього очільника Міністерства окупованих східних територій, — Альфреда Розенберга, яка мала таку офіційну назву: «Уповноважений фюрера у справі нагляду за загальним духовним і світоглядним навчанням та вихованням у НСДАП» (нім. Beauftragter des Führers für die Überwachung der gesamten geistigen

und weltanschaulichen Schulung und Erziehung der NSDAP) (далі — Служба Розенберга) і фактично була структурою Націонал-соціалістичної робітничої партії Німеччини.

Крім конфіскації різноманітних культурних цінностей (офіційно — під приводом «збереження в умовах війни») однією з найважливіших складових діяльності Оперативного штабу на окупованих територіях Східної Європи було збирання різноманітної інформації для наукових досліджень. Незважаючи на те, що під час евакуації наукові бібліотеки, матеріальна база наукових інститутів (наприклад, обладнання, реактиви тощо), їхні архіви вивозилися на схід, вглиб території СРСР, на окупованій території СРСР залишилося багато матеріальних ресурсів, що можна було використати у роботі як військових структур (для ведення війни, наприклад), цивільних служб (облаштування «нового порядку»), так й у наукових дослідженнях різних нацистських наукових установ на території Третього райху.

Для виконання подібних завдань Штаб залучав різних німецьких спеціалістів, що приїздили, передусім, з метою збереження наукових колекцій (наукових бібліотек, зібрань наукових інститутів, лабораторій тощо), збирання матеріалів з подальшим оцінюванням їх для можливості використання для поточних потреб, наприклад, Вермахту, а також надання їх у користування різним установам на території Третього райху. Серед цих німецьких спеціалістів було й подружжя німецьких медиків — Фріц та Леонора Пушке, що приїхали до Харкова влітку 1942 р. із робочим дорученням від Оперативного штабу Розенберга — з'ясувати стан зібрань Української медичної бібліотеки, опрацювати бібліографічні матеріали, провести опитування місцевих лікарів на предмет довоєнної охорони здоров'я у місті, а також щодо санітарної ситуації у Харкові під час війни. Загалом історія охорони здоров'я та медичної справи в Україні у XX ст. вже багато років не втрачає актуальності й є предметом багатьох наукових досліджень, наукових та науково-популярних публікацій. Але переважна більшість їх присвячена історії медичної справи та охорони здоров'я в цілому, краще висвітлені довоєнний період або вже період післявоєнної відбудови. Є лише окремі дослідження різних аспектів медичної справи саме за нацистської окупації¹. Частина публікацій висвітлює історію різних медичних установ і вищих закладів освіти. Але період нацистської окупації висвітлений слабо, значною мірою через брак джерел того часу, тим більше історія охорони здоров'я, наприклад, у Харкові, в одному з найбільших міст України, колишній столиці, де знаходилося

¹ Кицак Б. В. Медичне забезпечення населення в райхскомісаріаті «Україна» в 1941–1944 рр.: дис. ... канд. іст. наук. Нац. ун-т «Остроз. акад.». — Острог, 2018. — 242 с.

багато медичних закладів, науково-дослідних інститутів, експериментальних лабораторій, а також профільних навчальних закладів. Багато публікацій з історії охорони здоров'я у Харкові було підготовлено, зокрема, доктором історичних наук, завідувачем кафедри суспільних наук Харківського національного медичного університету І. Ю. Робаком, в тому числі з історіографії цього питання, як індивідуально, так і у співавторстві, наприклад, з колишнім ректором Харківського національного медичного університету В. М. Лісовим, Г. Л. Демочко та ін.²

Але відкриття нових архівних документів стало вагомим внеском в уможливлення подальших досліджень на основі нових історичних джерел. Так, саме серед архівних документів Оперативного штабу Розенберга в останні десятиліття було знайдено інформацію про подружжя Пушке, що є як у документах частини архіву Оперативного штабу, що зберігається у Центральному державному архіві вищих органів влади та управління України (фонд 3676 («Штаб імперського керівника Розенберга для окупованих східних областей»), так і у частині документів Штабу у складі фондів Федерального архіву Німеччини (фонд NS 30 («Einsatzstab Reichsleiter Rosenberg»). Перші стислі згадки про діяльність Фріца та Леонори Пушке були опубліковані у роботах українських дослідників, як в Україні, так і в Німеччині, зокрема, в рукописі дисертації Назарія Гуцула «Оперативний штаб Розенберга та його діяльність в Україні (1941–1944)» (німецькою мовою), яку він захистив в університеті м. Гіссен³, та публікаціях Наталії Кашеварової, передусім, у монографії «Діяльність Оперативного штабу Розенберга з вивчення нацистами «східного простору»» (1940–1945) (у двох частинах)⁴. При цьому велику

² Серед основних останніх публікацій див.: *Робак І. Ю., Ільїн В. Г.* Харківська охорона здоров'я в післявоєнний радянський період (1945–1991 рр.). — Х. : Колегіум, 2018. — 344 с.; *Його ж:* Сучасна вітчизняна історіографія історії охорони здоров'я в Харкові // Збірник наукових праць / Харк. нац. пед. ун-т імені Г. С. Сковороди. Серія «Історія та географія». — Харків, 2011. — Вип. 41. — С. 275–280; *Лісовий В. М., Робак І. Ю.* Історія охорони здоров'я в Харкові: навч. посібник. — Харків: ХНМУ, 2008. — 178 с.; *Демочко Г. Л.* Формування і розвиток української радянської системи охорони здоров'я в Харкові (1919–1934 рр.): дис. ... канд. іст. наук. ХНУ ім. В.Н. Каразіна. — Х., 2011. — 353 с.

³ *Gutsul, N.* Der Einsatzstab Reichsleiter Rosenberg und seine Tätigkeit in der Ukraine (1941–1944) (= Diss. phil. Gießen 2013). 329 S. Verfügbar unter http://geb.uni-giessen.de/geb/volltexte/2014/11002/pdf/GutsulNazarii_2013_07_02.pdf (zuletzt geprüft am: 09.11.2019).

⁴ *Кашеварова Н. Г.* Діяльність Оперативного штабу Розенберга з вивчення нацистами «східного простору» (1940–1945). — К.: Інститут історії України, 2014. — Ч. 1: Джерелознавче дослідження. — 552 с.; *Її ж:* Діяльність Оперативного штабу Розенберга з вивчення нацистами «східного простору» (1940–1945). — К.: Інститут історії України, 2014. — Ч. 2: Документи. — 992 с.

роль в оприлюдненні цієї інформації у наукових колах відіграв анований довідник-показчик «Деятельность Оперативного штаба рейхслайтера Розенберга в оккупированной Европе в период Второй мировой войны: справочник-указатель архивных документов из киевских собраний», що був підготовлений у 2006 році і вперше не лише ґрунтовно висвітлив склад документів Оперативного штабу, що зберігаються у Києві, а й мав у своєму складі показчики населених пунктів, установ та організацій до цих архівних матеріалів, а також іменний показчик, що містить імена та прізвища кількох десятків німецьких фахівців з різних галузей, що із службовими дорученнями приїздили на окуповану нацистами територію СРСР⁵. У 2015 році в одному з німецьких періодичних медичних видань було опубліковано статтю «Медицина і політика у часи націонал-соціалізму на прикладі лікарів зондеркоманди Кюнсберга та Оперативного штабу Розенберга», одним з трьох авторів якої є вищезгаданий Назарій Гуцул⁶. Її ж було передруковано у 2017 році майже без змін в іншому німецькому виданні⁷. Стаття має велике наукове значення, оскільки торкається теми, яка мало досліджена, як в Україні, так і в Німеччині, зокрема, на предмет участі німецьких спеціалістів у війні та в роботі на окупованих територіях під час окупації, окреслено участь подружжя Пушке у роботі Оперативного штабу у містах України та подано біографічну інформацію про цих осіб, представлено наявну джерельну базу та основні результати їхньої роботи. Але окремі моменти роботи подружжя у Харкові та Дніпропетровську не були висвітлені належним чином, тому ця стаття має метою доповнити вже відомі дані, запровадити до наукового обігу нові джерела, охарактеризувати ідеологічне підґрунтя цієї роботи, а також доповнити історію досліджень

⁵ *Кашиярова Н. Г., Малолетова Н. И.* Деятельность Оперативного штаба рейхслайтера Розенберга в оккупированной Европе в период Второй мировой войны: справочник-указатель архивных документов из киевских собраний / НАН Украины; Национальная библиотека Украины им. В. И. Вернадского; Государственный комитет архивов Украины; Центральный гос. архив высших органов власти и управления Украины; Государственная служба по контролю за перемещением культурных ценностей через гос. границу Украины; Thomson Gale. — К.: НБУ им. В. И. Вернадского, 2006. — 578 с.

⁶ *Gutsul, N., Kleinmanns, J. Schmidt M.* „Mediziner auf Raubzug“: Die Rolle der Mediziner beim Kunst- und Kulturrab der Nationalsozialisten im Zweiten Weltkrieg, *Deutsches Ärzteblatt*, 112 (2015), S. A1372–A1374.

⁷ *Schmidt M., Gutsul N., Kleinmanns J.* Medizin und Politik in der NS-Zeit am Beispiel der Ärzte des „Sonderkommandos Künsberg“ und des „Einsatzstabs Reichsleiter Rosenberg“. *Neue Forschungen zur Medizingeschichte Beiträge des „Rheinischen Kreises der Medizinhistoriker“*. Kassel: Kassel University Press GmbH, 2017, S. 103–128.

медичної справи в Україні та стану охорони здоров'я під час Другої світової війни та окупації новими даними.

У складі Оперативного штабу подружжя Пушке працювало при зондерштабі «Наука» — одній зі структур Оперативного штабу, що мала тематичне наукове спрямування у своїй діяльності⁸. Загалом організаційна структура Оперативного штабу мала три складові: 1) Управління Штабу у Берліні; 2) підрозділи на місцях, на окупованих нацистами територіях, — головні робочі групи у Ризі, Києві, Мінську, Парижі, Амстердамі та підпорядковані їм робочі групи для різних міст, а також підлеглі їм різні мобільні команди, що всі мали «вертикальне» підпорядкування, а також 3) зондерштаби (з нім. «особливі штаби»), що формувалися при Оперативному штабі зі співробітників різних тематичних відомств Служби Розенберга («Наука», «Давня історія», «Зображальне мистецтво», «Фольклористика», «Музика», «Бібліотечна справа» та ін., загалом бл. 15-ти протягом всієї війни) і мали відповідні назви⁹. Співробітники зондерштабу «Наука» крім основного доручення щодо збирання та конфіскації всіх культурних цінностей, придатних для вивчення світоглядних ворогів націонал-соціалізму та для націонал-соціалістського дослідження, співробітники мали звертати особливу увагу на: *а) університети; б) вищі школи; в) академії та інститути; г) дослідницькі товариства; д) наукові об'єднання; ж) наукове майно, що*

⁸ Кашеварова Н. Г. Деятельность зондерштаба «Наука» Оперативного штаба рейхслайтера Розенберга по конфискации ценностей научных учреждений Украины (1941–1943 гг.) / Н. Г. Кашеварова // Библиотеки национальных академий наук: проблемы функционирования, тенденции развития. — 2005. — Вып. 3. — С. 298–316.

⁹ Більше про зондерштаби див.: Кашеварова Н. Г. Діяльність Оперативного штабу Розенберга з вивчення нацистами «східного простору»... — Ч. 1. — С. 199–244. Крім документів самого Штабу це підтверджує також офіційний допит Роберта Шольца, керівника зондерштабу «Зображальне мистецтво» Оперативного штабу від 29 травня 1946 року на Нюрнберзькому процесі. Одним з питань, поставлених йому на суді, було питання про структуру Оперативного штабу. Див.: Bundesarchiv (BArch) B 126/68474. Тут і далі у такому форматі (номер фонду (NS 30)/номер справи/аркуш) подаються посилання на фонди Федерального архіву Німеччини, при чому формат визначений рекомендацією самого Федерального архіву. Крім того, це посилання на порядковий номер аркушу не згідно з внутрішньою нумерацією аркушів справи (у багатьох справах фонду нумерація відсутня, як і відсутні описи), а на номер сканованого зображення у справі, що розміщене на сайті Федерального архіву (оскільки фонд NS 30 оцифрований та відкритий для доступу) (www.bundesarchiv.de). Як правило, у даному випадку першим відсканованим аркушем є обкладинка справи. Пряме посилання на сторінку справи, розміщену на сайті Федерального архіву, тут не наводиться через те, що за технічних обставин пряме посилання на конкретну сторінку не генерується. Але всі справи фонду можна переглянути на сайті Федерального архіву в системі invenio (<https://invenio.bundesarchiv.de/basys2-invenio/login.xhtml>).

залишилося без господаря або таке, що перейшло у власність Німецького райху від приватних осіб (євреїв, доцентів-більшовиків, що втекли)»¹⁰, а також проводити облік наукових установ (особового складу (до війни та під час окупації), внутрішніх наукових структур — кафедр, лабораторій, бібліотек, колекцій тощо), оцінювати можливості для їх подальшої роботи та, відповідно, цінність для місцевої влади і Третього райху у майбутньому. Безпосередньо конфіскаціями співробітники зондерштабів не займалися, але були зобов'язані поклопоталися про збереження матеріалів.

Фріц Пушке (Fritz Puschke) народився у 1910 р. у містечку Біттенен (нім.: Bittehenen)¹¹, вивчав медицину у Кьонігсберзькому університеті, де у 1937 р. захистив дисертацію. Після цього працював в Інституті патологій у Кьонігсберзі, а з 1939 р. — у закладі для хворих на туберкульоз у місті Беліц (нім. Beelitz) поруч із Потсдамом, у землі Бранденбург. Там само працювала і його дружина Леонора Пушке (Leonore Puschke), у дівочтві Рецлаф (Retzlaff), яка разом з ним та іншими колегами займалася дослідженням методики рентгенографії легенів. Вона народилася у 1911 р., у 1931 р. вже вступила до НСДАП¹². Володіла російською мовою. За нашим припущенням, саме їй належить більшість матеріалів, які були підготовлені подружжям в результаті поїздки в Україну.

Фріц та Леонора Пушке прибули до окупованої України з Берліну як співробітники зондерштабу «Наука» влітку 1942 р. та були прикріплені до робочої групи «Харків» (з філіалом у Дніпропетровську), що перебувала у складі головної робочої групи «Україна». З 14 по 25 липня 1942 р. Л. Пушке працювала у тодішньому Дніпропетровську (нині — Дніпро). У листі від 21 липня 1942 р. вона зазначила, що тут мало роботи, тому що у великій частині медичних бібліотек через реорганізації фондів наявний безлад, багато матеріалів пошкоджено водою або ж цінний статистичний матеріал щодо стану здоров'я населення Дніпропетровська знищений більшовиками¹³. Тут їй вдалося знайти небагато видань, які вона могла використати у своїй науковій роботі. Нам вдалося знайти один її звіт щодо роботи у Дніпропетровську від 25 липня 1942 р. За цей період згідно з її завданням з обстеження наукових бібліотек медичного спрямування вона оглянула низку установ та їхні фонди. Матеріали дніпро-

¹⁰ BArch NS 30/169/15.

¹¹ Нині село Бітенай у Литві (Bitėnai), до Першої світової війни входило до складу Пруссії.

¹² Schmidt M., Gutsul N., Kleinmanns J. Medizin und Politik in der NS-Zeit..., 2017, S. 113. Див. особові документи Фріца та Леонори Пушке: ЦДАВО України, ф. 3676, оп. 1, спр. 103, арк. 163–166.

¹³ ЦДАВО України, ф. 3676, оп. 1, спр. 75, арк. 432.

кринології та органотерапії, Український інститут експериментальної медицини, Український рентгенорадіологічний та онкологічний інститут та інші. Всі вони фігурують у донесеннях Фріца та Леонори Пушке.

Тому у звіті керівника зондерштабу «Наука» Оперативного штабу Г. Гертле та його заступника, керівника зондерштабу «Наука» при головній робочій групі «Україна» Г. Брауна, про службову поїздку Україною у період з 5-го по 20-те жовтня 1942 р., коли подружжя Пушке фактично завершило свою роботу в Україні, щодо них було зазначено, що вони «*задіяні при роботі з медичними інститутами у Харкові. Важливим завданням тут було забезпечення збереженості Медичної бібліотеки*¹⁶ та часткове поєднання вивчення медичних інститутів та системи освіти Рад. Крім наукової цінності цієї рятувальної та дослідницької роботи д-р Пушке¹⁷ може вже безпосередньо надати у розпорядження німецькому господарству та Вермахту результати, що можна використовувати¹⁸». Крім того, за погодженням з Г. Гертле подружжя Пушке після завершення своєї роботи в Харкові мало відправитися на Кавказ, оскільки за даними Штабу до російського міста П'ятигорська було евакуйовано з Ленінграду медичні інститути міста у повному їх складі, і робота там подружжя Пушке мала б принести подальші вагомі результати щодо системи охорони здоров'я в СРСР¹⁹. Дійсно, за даними В. Чепарухіна з січня 1942 по квітень того ж року з Ленінграда до П'ятигорська було вивезено представників ленінградської інтелігенції числом бл. двох тисяч осіб (три ешелони), серед яких були викладачі кількох вищих навчальних закладів Ленінграда: Ленінградського індустріального інституту (колишній Політехнічний інститут), Гірничого інституту, Педагогічного та ін., але серед них був і Другий медичний інститут (нині Північно-Західний державний медичний університет імені І. І. Мечникова)²⁰. Пізніше з них за даними Оперативного штабу з німцями

¹⁶ Українська державна медична бібліотека. Коротку історичну довідку щодо історії бібліотеки див.: Мисько Я. В. Харківська наукова медична бібліотека 150 років на службі медичної науки та охорони здоров'я (нарис з історії) // Бібліотечно-інформаційна інфраструктура медичної, фармацевтичної галузі України: традиційний та інноваційний шляхи розвитку: матеріали міжнародної науково-практичної конференції (Харків, 26–27 травня 2011 р.) / відп. ред. Р. І. Павленко. — Харків: Національна наукова медична бібліотека України, 2011. — С. 26–31.

¹⁷ Йдеться, скоріше за все, про Леонору Пушке.

¹⁸ ЦДАВО України, ф. 3676, оп. 2, спр. 9, арк. 5.

¹⁹ Там само.

²⁰ Чепарухин В. В. Малоизвестные эпизоды истории института [Электронный ресурс] // Политехнический институт в годы блокады и эвакуации. — СПб.: Изд-во СПбГТУ, 1997. — 207 с. — Электрон. текст. дан. — Режим доступа: <http://elbib.spbstu.ru/dl/743.pdf/info> — Дата обращения: 26.11.2019.

погодились евакуюватися бл. 50 осіб (разом з членами родин 168 осіб), що у лютому 1943 р. вже перебували у пересильному таборі у Києві, чекаючи на можливість виїхати до Німеччини²¹. Але, на жаль, у документах Оперативного штабу на даний момент не знайдено інформації щодо того, чи відбулося відрядження подружжя Пушке на Кавказ. Але, зважаючи на ситуацію тому відрізка Східного фронту, ми можемо припустити, що ця поїздка навряд чи відбулася, хоча співробітникам Оперативного штабу кількома місяцями раніше вдалося побувати у П'ятигорську.

У їх роботі їм надавали підтримку представники відділу охорони здоров'я міської управи, оскільки доручення Оперативного штабу мало пріоритет перед наказами місцевого управління, а також представників керівництва цих установ (моментом на стан окупації). Крім того, згідно з наказами Розенберга та за погодженням з уповноваженими Вермахту співробітники Штабу мали право доступу до приміщень інститутів і право конфіскації майна, яке там знаходилося, як на території райхс-комісаріату «Україна», так і в зоні військової адміністрації. Передусім вони працювали з медичною літературою, складаючи бібліографії, відбирали корисні та інформативні для них матеріали, спілкувалися з керівниками медичних установ, оглядали лікарні та поліклініки, санітарно-епідеміологічні станції з метою отримання статистичних даних щодо захворюваності серед населення, насамперед поширення епідемій та їхньої динаміки, що було дуже актуально у військовий час, з огляду на нестачу у Харкові питної води, а також масового голоду, а також збирали матеріали про результати наукових досліджень у цій області, аналізували стан медичного обслуговування, оцінювали цінність медичних установ для Третього райху та перспективи відновлення їх роботи.

Серед матеріалів, які були ними підготовлені, є як хронологічні звіти про діяльність, так і тематичні донесення, що зберігаються у Центральному державному архіві вищих органів влади та управління України, серед справ першого опису фонду 3676 (справи 43, 58, 75, 226), документів зондерштабу «Наука» (справи 215, 226). Окрему інформацію про подружжя Пушке можна знайти також серед звітів робочої групи «Харків» щодо особистого складу (справа 230 першого опису фонду 3676).

Документи Оперативного штабу свідчать про те, що подружжя Пушке займалося безпосередньо обліком медичних установ, за схемою, розробленою при Оперативному штабові, за якою мав вестися облік усіх установ, які відвідували співробітники Оперативного штабу. Картки робилися у кількох екземплярах, тому при Управлінні штабу було створено

²¹ ЦДАВО України, ф. 3676, оп. 1, спр. 27, арк. 243.

спеціальну картотеку, яка отримала назву «картотека Z»²². Згідно з формуляром кожна облікова картка мала містити такі дані: *«точна адреса, стан будівлі та матеріалу, обсяг матеріалу в цифрах, значення матеріалу у сфері, до якої він належить, значення для Оперативного штабу райхслайтера Розенберга, [необхідні] заходи»*²³. Як зазначила Леонора Пушке у першому своєму звіті від 2-го серпня 1942 р. про прибуття з Дніпропетровська до Харкова 28-го липня 1942 р., робота у Харкові має бути результативною, тому що *«у Харкові, на відміну від Дніпропетровська, лише окремі будівлі зруйновані, а наукові інститути збереглися»*²⁴.

У справі 65 першого опису фонду 3676 збереглися лише три картки на установи Харкова, складені Фріцем Пушке 4–5 вересня та 8 вересня 1942 р., але вони виступають досить цікавим джерелом²⁵. Ці картки були складені на Український отоларингологічний інститут (або Український науково-дослідний інститут хвороб вуха, горла і носа) (вул. Юмівська²⁶ 5/6), Інститут токсикології²⁷ (вул. Юмівська 9), а також Всеукраїнський інститут бактеріології, епідеміології та серотерапії ім. І. Мечникова (вул. Пушкінська 14). Припускаємо, що їх було більше, але частина картотеки не збереглася. Практично щодо кожної установи Ф. Пушке залишив стислу, але доволі цікаву інформацію, при тому, що ці установи були евакуйовані, він зазначає, що вони продовжують працювати в окупації. Так, щодо Українського отоларингологічного інституту він зазначає, що в цілому інститут у задовільному стані (як й Інститут бактеріології), хоча він функціонує у режимі жорсткої нестачі, але особливо його зацікавив досвід застосування цитотоксичних сироваток для лікування новоутворень та туберкульозу, що не був поширений у Німеччині. А щодо Інституту токсикології він вказує, що те, що залишилося в установі, було конфісковано Вермахтом і вивезено до Берліну, до відділу фармакології і токсикології Військової медичної академії²⁸. У період з 18 жовтня по 7-ме листопада 1942 р. Ф. Пушке провів низку зустрічей з медиками

²² Частина цієї картотеки зберігається у Російському державному військовому архіві, у 1998 році її було опубліковано: Картотека «Z» Оперативного штаба «Рейхслайтер Розенберг»: Ценности культуры на оккупированных территориях России, Украины и Белоруссии 1941–1942 / подгот. к изд. М. А. Бойцов, Т. А. Васильева. — М.: Изд-во Моск. ун-та, 1998. — 352 с.

²³ ЦДАВО України, ф. 3676, оп. 1, спр. 59, арк. 341.

²⁴ Там само, спр. 226, арк. 181.

²⁵ Там само, спр. 65, арк. 54–56.

²⁶ Нині вулиця Гуданова.

²⁷ Так у документі. Ймовірно, йдеться про Український науково-дослідний хіміко-фармацевтичний інститут Народного комісаріату охорони здоров'я УРСР.

²⁸ ЦДАВО України, ф. 3676, оп. 1, спр. 65, арк. 56.

міста, що залишилися в окупації. З ними він спілкувався як щодо загального санітарного стану міста Харкова, так і Радянського Союзу довоєнного періоду, щодо професійних захворювань у Харкові і на Донбасі. Він продовжив відвідувати різні медичні заклади, наприклад, лабораторію фармацевтичних препаратів, Інститут фізичної культури, Український інститут експериментальної медицини, навіть дитячі лікарні та ін., хоча його тижневі звіти про роботу влітку і восени 1942 р. (у справі 226 першого опису фонду 3676) досить лаконічні, що містять лише назви установ та дату відвідування, а також прізвища тих, з ким він спілкувався. Також він, як і його дружина, займався перекладами німецькою мовою різних радянських матеріалів, наприклад, з питань організації охорони праці²⁹, звітів клінік ортопедії та офтальмології³⁰. Леонора Пушке в той же час займалася збиранням статистичних даних, в основному, у санітарно-епідеміологічних закладах та при міській управі Харкова (наприклад, щодо частоти різних захворювань в роки радянської влади³¹, передусім, туберкульозу), відвідувала колишній Психоневрологічний інститут, низку поліклінік та дитячих садків. 13 серпня 1942 р. вона взяла участь у засіданні харківських лікарів та допоміжного персоналу щодо проблеми забезпечення міста водою та пов'язаних з цим питань гігієни у місті³².

Одним з найвагоміших результатів роботи Л. Пушке у Харкові стала підготовка роботи на тему «Окремі питання охорони здоров'я в СРСР та стан здоров'я населення Харкова»³³. Роботу було остаточно завершено у листопаді 1942 р., вона мала 126 сторінок без висновків (резюме). Серед джерел, які були нею використані при підготовці роботи, були як радянські видання Народного комісаріату охорони здоров'я СРСР за 1940 рік, зокрема, з основ комунальної гігієни, гігієни праці, серед них — публікації офіційних документів, такі матеріали статистики відділу охорони здоров'я міської управи³⁴ та санепідеміологічної станції й ін., які були перекладені німецькою мовою самою Л. Пушке за допомоги однієї з перекладачок Оперативного штабу. Таким чином, робота мала компілятивний характер, але при цьому вона містить низку додаткових матеріалів, що можуть бути цікавими як дослідникам радянської системи охорони здоров'я, так і фахівцям з історії нацистської окупації. Серед них — власні цікаві нотатки щодо побаченого, а також записи розмов з меди-

²⁹ ЦДАВО України, ф. 3676, оп. 1, спр. 226, арк. 80.

³⁰ Там само, арк. 90.

³¹ Там само, арк. 175.

³² Там само.

³³ Там само, спр. 43, арк. 1–173.

³⁴ Там само, спр. 226, арк. 93, 103.

ками міста з різних питань, записка про зустріч при міській управі медиків міста (у документі ця зустріч названа конференцією), що відбулася в Українському рентгенорадіологічному та онкологічному інституті на вул. Пушкінській першого жовтня 1942 р. Висвітлені питання гігієни праці, акушерської справи, поширення венеричних захворювань та боротьби з ними, боротьба з туберкульозом, питання психіатричної допомоги, епідеміологічний стан в місті, висвітлена система медичних закладів тощо.

Окрему увагу у цій роботі було приділено питанню впливу голодування на організм людини, оскільки під час нацистської окупації продовольчий стан у місті був вкрай незадовільний, багато містян потерпало від голоду³⁵. Крім іншого, Л. Пушке зазначає (зі слів проф. Міщенка з відділу охорони здоров'я міської управи Харкова): *«Важкими роками для України були 1930–1933, час масової колективізації. Офіційні дані не публікувалися радянським урядом, але з неофіційних джерел відомо, що на Півдні колишньої імперії (йдеться про Україну — Авт.) загинуло більше ніж вісім мільйонів людей»*³⁶. Серед матеріалів, що увійшли до цієї роботи, — стаття про вплив голоду на людину, наприклад, розвитку різних функціональних порушень обміну речовин, хронічної важкої нестачі корисних речовин, мінералів та вітамінів, що призводило навіть до видимих змін в організмі людини, що свідчили про голодування, наприклад, пелагри (зміни у системі травлення, нервовій системі, змінах шкіри, що є наслідком нестачі вітамінів групи В), про зміни у формулі крові внаслідок тривалого голодування. В іншому своєму листі з Харкова від 10 серпня 1942 р. до Управління штабу в Берліні³⁷ Леонора Пушке пише про дуже незадовільний стан забезпечення продовольством у місті, і навіть підкреслює: *«я на власні очі переконалася, як діти і старі люди харчувалися корою дерев та травою»*, наводить також і ціни на ринку на продукти харчування. Так, за її даними за одну картоплину просили 4 марки (або 40 рублів), хлібину — 15 марок³⁸.

У документах Оперативного штабу зберігається ще одна підшивка донесень подружжя Пушке, яку вони підготували разом, із назвою «Відвідані лікарні у Харкові», до якої увійшли тижневі та місячні звіти про роботу, переліки харківських інститутів, лікарень, амбулаторій з адресами³⁹. Метою цієї роботи, крім перегляду і збирання різного матеріалу про захворювання, навчальної літератури з різних галузей меди-

³⁵ ЦДАВО України, ф. 3676, оп. 1, спр. 43, арк. 2–5.

³⁶ Там само, арк. 2.

³⁷ Там само, спр. 75, арк. 424–425.

³⁸ Там само, арк. 424.

³⁹ Там само, спр. 58, арк. 2–148.

чини, було спілкування з персоналом, який залишився працювати у закладах охорони здоров'я⁴⁰. У звітах вони наводять дані щодо цих установ: фізичного стану, умов роботи, структури, наявності штату, лікарняних місць та обов'язково — спеціалізованих бібліотек, що можуть становити цінність, обсягу їхніх фондів. Бл. 20 установ представлено в окремому переліку, серед них були спеціалізовані лікарні (хірургічні, інфекційні, психоневрологічні та ін.), пологові будинки, дитячі лікарні тощо. До даних про кожну з цих установ доданий невеликий опис. Наприклад, так було описано шосту лікарню для хворих на туберкульоз по вул. Пушкінській, 100: «50 ліжок. Води немає, світла немає. В інтер'єрі негігієнічні фіранки [...] приміщення темні, завішені, коридори вузькі. Переважна більшість пацієнтів — з відкритою формою сухот, з яких більшість при смерті. Відчутний сморід у всій будівлі [...]»⁴¹. Щодо восьмої інфекційної лікарні вказано таке: «100 пацієнтів, більшість діти. Барак для військовополонених. Черевний тиф, дизентерія, висипний тиф, дифтерія та скарлатина. [...] Донедавна на кожного хворого було по три кілограми борошна та одному кілограму продуктів на місяць. Оскільки зараз на одну особу замість борошна виготовляється два кілограми хліба на тиждень, харчування хворих як такого немає. [...] Діти всюди у дуже поганому стані. Засобів для задоволення гігієнічних потреб не вистачає, мало засобів для дезінфекції, мало води. Висока смертність від дифтерії, у більшості випадків у дітей настає смерть від зупинки серця за два-три тижні. Сироватка проти дифтерії стара та у більшості випадків не діє»⁴².

Згідно із робочим дорученням, наданим Фріцу Пушке Управлінням штабу, яке мало бути надано робочій групі Оперативного штабу у тодішньому Дніпропетровську (філіал робочої групи «Харків»), він разом із дружиною мав бути відправлений до Дніпропетровська з 25 серпня до 25 листопада 1942 р. Серед їх завдань у Дніпропетровську були передбачені огляд та оцінка медичних установ міста, підготовка звіту (донесення) щодо стану охорони здоров'я з особливою увагою до питання щодо медицини праці⁴³. Але серед документів Штабу поки що не знайдено інформації про те, що це відрядження відбулося. Навпаки, дати звітних документів свідчать про те, що подружжя залишилося у Харкові. За наказом з Управління штабу в Берліні 12 листопада 1942 р. вони мали повернутися до Німеччини⁴⁴.

⁴⁰ ЦДАВО України, ф. 3676, оп. 1, спр. 58, арк. 6.

⁴¹ Там само, арк. 129.

⁴² Там само.

⁴³ Там само, спр. 226, арк. 45.

⁴⁴ Там само, спр. 103, арк. 166; спр. 230, арк. 18.

Роботи, підготовлені подружжям Пушке, не залишилися лише в архіві Оперативного штабу. Того ж 1942 року окремі результати роботи подружжя Пушке передало до Міністерства окупованих східних територій, наприклад, матеріали щодо методів прискореного загоєння переломів, застосування кармазину тощо. Пізніше, у першій половині 1943 р., було вирішено надіслати певні частини роботи Леонори Пушке щодо стану охорони здоров'я в СРСР до низки німецьких установ, у т. ч., окрім Міністерства окупованих східних територій, до Міністерства праці, Німецького трудового фронту. Фрагменти роботи Л. Пушке щодо стану розвитку медицини та медичного забезпечення в СРСР, які висвітлювали стан боротьби із туберкульозом, венеричними захворюваннями, питання забезпечення матері та дитини тощо, мали направити до Німецького товариства з туберкульозу, Інституту біології та расової теорії Вищої школи (майбутнього партійного університету для ідеологічної підготовки членів НСДАП, заснованого А. Розенбергом)⁴⁵.

З одного боку дані, зібрані подружжям Пушке в окупованій Україні щодо радянської системи охорони здоров'я (як її довоєнного стану, так і в 1941–1942 рр.), не є вичерпними, але з іншого — вони є важливим джерелом щодо історії охорони здоров'я в Україні під час війни, підрахування втрат її культурних і наукових цінностей, наприклад, зібрань бібліотек, так і для дослідження використання матеріальних та наукових ресурсів установ України різними нацистськими установами, зокрема, як для ознайомлення з системою організації радянської системи охорони здоров'я та її досягненнями, а також і для використання отриманої інформації у власних наукових дослідженнях, а також для забезпечення поточних потреб нацистських військових і цивільних структур під час окупації України. Однак вони також потребують і подальшого дослідження, й одним з перспективних напрямків можуть бути, зокрема, пошуки додаткової інформації у архівах Німеччини, а також особових фондах тих німецьких науковців, що приїздили до України під час окупації часів Другої світової війни.

REFERENCES

Boitsov, M. A., Vasyleva T. A. (1998). *Kartoteka "Z" Operativnogo shtaba "Reikhsfajter Rosenberg": Tsennosti kultury na okkupirovannykh territorijakh Rossii, Ukrainy i Belorussii 1941–1942*. Moskva : Izd-vo Mosk. un-ta, 1998. [in Russian].

Cheparukhyn V. V. (1997). *Maloizvestnye epizody istorii instituta. I: Politekhnicheskij institut v gody blokady i evakuatsii*. SPb.: Izd-vo SPbGTU. [in Russian].

⁴⁵ ЦДАВО України, ф. 3676, оп. 1, спр. 215, арк. 342.

Gutsul, N., Kleinmanns, J. Schmidt M. (2015). “Mediziner auf Raubzug”: Die Rolle der Mediziner beim Kunst- und Kulturrab der Nationalsozialisten im Zweiten Weltkrieg. *Deutsches Ärzteblatt*, 112 (2015), S. A1372– A1374.

Gutsul, Nazarii (2013). Der Einsatzstab Reichsleiter Rosenberg und seine Tätigkeit in der Ukraine (1941-1944) (= Diss. phil. Gießen 2013). 329 S. Verfügbar unter http://geb.uni-giessen.de/geb/volltexte/2014/11002/pdf/GutsulNazarii_2013_07_02.pdf (zuletzt geprüft am: 09.11.2019).

Kashevarova N. G. (2005). Deiatelnost sondershtaba “Nauka” Operativnogo shtaba reikhsliajtera Rosenberga po konfyskatsii tsennostej nauchnykh uchrezhdenij Ukrainy (1941–1943 gg.). In *Biblioteki natsionalnykh akademij nauk: problemy funktsionirovanija, tendentsii razvitja*, 3, pp. 298–316. [in Russian].

Kashevarova N. G., Maloletova N. I. (2006). *Deiatelnost Operativnogo shtaba reikhsliajtera Rosenberga v okkupirovannoj Evrope v period Vtoroj myrovoj vojny: spravochnyk-ukazatel arkhivnykh dokumentov iz kievskykh sobranij* [Activities of the Einsatzstab Reichsleiter Rosenberg in occupied Europe] / NAN Ukrainy; Natsionalnaja biblioteka Ukrainy im. V.I.Vernadskoho [i dr.]. Kyiv: NBU ym. V. Y. Vernadskoho. [in Russian].

Kashevarova, N. (2014). *Diialnist Operatyvnoho shtabu Rozenberga z vyvchennia natsystamy “skhidnoho prostoru” (1940–1945)*. [The ERR Activities on the Nazi Ostrau Study (1940–1945)] Kyiv: Instytut istorii Ukrainy. Ch. 1: Dzhereloznavche doslidzhennia [P. 1: Source study research]. 552 p. [in Ukrainian].

Kashevarova, N. (2014). *Diialnist Operatyvnoho shtabu Rozenberga z vyvchennia natsystamy “skhidnoho prostoru” (1940–1945)*. [The ERR Activities on the Nazi Ostrau Study (1940–1945)] Kyiv: Instytut istorii Ukrainy .Ch. 2: Dokumenty. [P. 2: Documents]. 992 p. [in Ukrainian, in German].

Mysko Ia. V. (2011). Kharkivska naukova medychna biblioteka 150 rokiv na sluzhbi medychnoi nauky ta okhorony zdorov`ia (narysy z istorii). *Bibliotechno-informatsiina infrastruktura medychnoi, farmatsevychnoi haluzi Ukrainy: tradytsiinyi ta innovatsiinyi shliakhy rozvytku: materialy mizhnarodnoi naukovo-praktychnoi konferentsii (Kharkiv, 26–27 travnia 2011 r.)*. Kharkiv: Natsionalna naukova medychna biblioteka Ukrainy, pp. 26–31. [in Ukrainian].

Schmidt M., Gutsul N., Kleinmanns J. (2017). Medizin und Politik in der NS-Zeit am Beispiel der Ärzte des “Sonderkommandos Künsberg“ und des “Einsatzstabs Reichsleiter Rosenberg“. *Neue Forschungen zur Medizingeschichte Beiträge des “Rheinischen Kreises der Medizinhistoriker“*. Kassel: Kassel University Press GmbH, S. 103–128.

Nataliya Kashevarova,

Candidate of Historical Sciences (Ph.D. in History), Senior Research Fellow,
Institute of History of Ukraine,
National Academy of Sciences of Ukraine (Kyiv, Ukraine)
nataliya.kashevarova@gmail.com

**SOVIET HEALTH PROTECTION SYSTEM ACCORDING
TO REPORTS OF A GERMAN SPECIALISTS
OF THE EINSATZSTAB REICHSLEITER ROSENBERG**

The article analyzes the documents of the Einsatzstab Reichsleiter Rosenberg as historical sources for the study of the Soviet health protection system before the Second World War and during the occupation according documented reports provided by the Einsatzstab's Reichsleiter Rosenberg (Reichsleiter Rosenberg Taskforce or ERR) German specialists Fritz Puschke and his wife Leonore Puschke. Their activities as medical researchers in Ukraine in 1942 have been overviewed. The information they collected about Soviet health protection system and medical institutions of Ukrainian cities Kharkiv and Dnjepro has been analyzed, primarily the information on the condition of medical libraries and the health condition of the population has been analyzed. The article sheds light on principles of the use of this information by Nazi's on different aspects of life in the occupied Ukraine during World War II and for the future scientific research in the Third Reich.

Keywords: Second World War, occupation, Einsatzstab Reichsleiter Rosenberg, Soviet health protection system, Fritz Puschke, Leonore Puschke.